

PAPER DETAILS

TITLE: TOPLUMSAL HAREKETLER MORFOLOJISININ DEĞİŞİMİNİ AÇIKLAYAN İKİ FARKLI
YAKLAŞIM ÜZERİNE TARTISIMLAR

AUTHORS: Cihan Kaymaz

PAGES: 76-87

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/270676>

TOPLUMSAL HAREKETLER MORFOLOJİSİNİN DEĞİŞİMİNİ AÇIKLAYAN İKİ FARKLI YAKLAŞIM ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Cihan KAYMAZ¹

ÖZET

Toplumsal hareketlerin devingen yapısı, hareketlerin fenomenini değerlendirme ve sınıflandırmada belirli problemleri ortaya çıkarmaktadır. Girişilen değerlendirmeler sırasında yüklenen anlamlar hareketlerin karakterlerini yeteri kadar yansıtamamaktadır. Dahası analizlerin kesinleştirilmiş tanımı ve ön kabullerinin birbirinden farklılaşması, bunların sınıflandırılmasını güçleştirmekle birlikte toplumsal hareketler fenomenini muğlaklaştırarak kavramayı güçleştirmektedir. Bu makale toplumsal hareketler alanyazınındaki probleme “Tarihin itici gücü nedir?” sorusuyla dikkat çekerek, hareketlerin morfolojik değişiminin değerlendirmelerine ikili bir sınıflandırma önermektedir. İkili sınıflama toplumsal hareketler değerlendirmelerinin bir kısmını üretici güçlerin özerkliği, diğer kısmını ise üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birliği temelinde ayırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareketler, Üretici Güçler, Üretim İlişkileri, Teknoloji, Emek-gücü.

Jel Kodu: P16, A13.

DISCUSSIONS ON TWO DIVERSE VIEWS THAT EXPLAIN SOCIAL MOVEMENTS’ MORPHOLOGICAL CHANGE

ABSTRACT

Dynamic structure of social movements creates certain problems in terms of classification of the phenomena. Given meanings during evolution do not reflect the characteristics of the movements. Moreover absolute definition of analysis and differentiation of preliminary acceptance makes this phenomenon difficult to classify and makes it conceptually ambiguous. This article draws attention to this problem in social movements literature with a question of “What is the driving force of history?” and suggests dual classification for assessments of social movements’ morphological change. Dual classification groups the assessment of social movements by autonomy of productive powers and, union of relations of production and productive powers.

Keywords: Social Movements, Productive Powers, Relations of Production, Technology, Labour-power.

Jel Code: P16, A13.

1. GİRİŞ

Toplumsal hareketler alanyazınında önkabuller üzerine herhangi bir uzlaşmadan bahsedilememesine karşın en azından “temel kavramların kesin ve açık tanımları üzerine bağlantı kurularak oluşturulmuş toplumsal hareket etiketi arkasındaki saklı anlamların çeşitliliğinin” farkına varılmasına gereksinim duyulmaktadır (Pakulski, 2007: 35-36). Kesinleş(tiril)miş tanım ve önkabullerin olmaması fenomenin ortak özelliklerinin tespit edilmesini muğlaklaştırmasına rağmen toplumsal hareketler alanyazınında Modernizm, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimleri ve kentleşme gibi süreçlerinin getirdiği yapısal dönüşümler ortak kanaatler arasındadır. Bu olgulara koşut modern sosyal bilimlerin gelişmesi, toplumsal, politik ve iktisadi yapıları içeren ne olduğu, kime/neye karşı durduğu –özellikle önkabuller konularında- kuramsal boyutuyla uzlaşımın sağlamadığı toplumsal hareketler fenomeninin tartışma alanlarını çeşitlendirmiş, toplumsal hareketler morfolojisinin değişimini gösteren farklı yaklaşımları ve bu yaklaşımların sınıflandırılmalarını ortaya çıkarmıştır.

Toplumsal hareketler fenomeninin değişen morfolojisini açıklayan teorileri sınıflandıran değerlendirmeler mevcuttur. Bunlardan biri modernizm/post-modernizm tartışmalarını toplumsal hareketler bağlamında değerlendirerek sunan süreklilik/kopuş sınıflandırmasıdır. Süreklilik/kopuş teorileri sınıflandırması, belirli açılardan hareketlerin morfolojik farklılık ve değişimini açıklayıcı ayrışmaları gösterebilmekte ve hareketler

¹ Öğr. Gör., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, chnkaymaz@gmail.com

için analiz imkânı tanıyabilmektedir. Bu sınıflamada temelde değişen toplumsal yapının diğer yapılara yansımaları ile hareketlere katılanların sınıfsal kimlikleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Çalışma, süreklilik/kopuş teorileri sınıflamasını yadsımadan, soyutlama düzeyini süreklilik/kopuş teorilerini de kapsayacak biçimde toplumsal hareketler üzerine yapılan farklı yaklaşımları üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bağ (tarihin motoru), hareketlerin sınıfsal/kimlikli analizi (emek-gücünün konumu) ve birikim krizi (kâr oranlarının eğilimi) olmak üzere üç ölçekte değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu amaçtan yola çıkarak çalışmada, toplumsal hareketler morfolojisinin değişimini açıklayan yaklaşımlar, “tarihin itici gücü nedir” sorusuna verdiği yanıtlar üzerinden sınıflandırılacak, yaklaşımların soruya verdiği yanıtlar teknoloji ile emekçi/emek-gücü bağlamında ilişkilendirilerek değerlendirilecektir. Yani yaklaşımların tasnifi, ilgili alanyazından farklılaşarak üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bağlantının farklı yorumlamalarıyla yapılacaktır. Sınıflamada toplumsal hareketler değerlendirmeleri “teknolojik determinizm” ve “sermayenin birikim krizi” olarak iki farklı yaklaşım üzerine dayandırılmaktadır. Toplumsal hareketlerin örgütlenme ve stratejileri toplumsal ve politik alan içindeki işlevleri ile ölçek (küresel-ulusal-yerel) problemleri günümüzde sıklıkla tartışılan konular arasındadır. Ne var ki, hareketlerin niteliksel konumlarını kapsayan toplumsal hareketler değerlendirilmelerindeki örgütlenme ve strateji, işlev ve ölçek tartışmaları başka bir çalışmanın konusu olacağından bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

2. TARİHİN MOTORU TARTIŞMASI (ÜRETİCİ GÜÇLER İLE ÜRETİM İLİŞKİLERİ)

“İnsanlar yaşam için gerekli olan şeyleri üretmek üzere yeni yollar, maddi sorunları kolaylaştırır gibi görünen yollar buluyorlardı. Ancak bu yeni üretim tarzları grup üyeleri arasında yeni ilişkiler yaratmaya başladı. Belirli bir noktaya gelindiğinde ya birbirleriyle olan yeni ilişki biçimlerini kabul etmek ya da geçimlerini sağlamanın yeni yollarını reddetmek zorunda kalıyorlardı” (Harman, 2015: 37).

Harman’ın değindiği insanların kendi yaşamları için yeni yollar arayışı Marx’ın materyalist tarih anlayışı’nın bir çözümleme içeriği olarak “insan faaliyetleri”yle ilişkilidir. Yeni yollar arayışı insan etkinliğiyle tarihin değişimini açıklayan temel unsurlardan biridir ve tarihin seyrini dönüştürebilme, bir insan etkinliği olarak “tarihi anlama çabası”nı taşımaktadır (Dirlik, 2007). Marx (ve takipçileri) tarihi anlama çabasında yapının (iktisat) önemini vurgulayıp, üretimin içerdiği üretici güçler ve üretim ilişkileri yönleriyle metodolojik bir analize girişirler.

Üretici güçler, üretim sürecinin öznel ve nesnel etkeni konumundaki insan, yani emek-gücü ile birlikte üretim teknolojisi, üretim organizasyonu ve üretime uygulanan bilimi (emek-gücü dışındakiler maddi üretim araçları) ifade ederken (Bilgi, 1992: 215), üretim ilişkileri (üretim araçlarına sahip olan ile olmayan arasındaki ilişki) üretim tarzıyla (biçimiyle) ilişkilidir. Üretici güçlerin gelişim düzeyi, belirli bir zamandaki insan ihtiyaçlarında kullanılan teknolojiyi yansıtır. Teknolojik gelişimdeki ya da emek sürecindeki değişimler emeğin üretkenliğindeki artışı belirtir (Callinicos, 2013: 138-139). Emeğin üretkenliğindeki artışın ya da teknolojik gelişmelerin nedeni, insanların yeni üretim biçimleri bulma yeteneklerindendir. İnsanların bu yetenekleri, kendi yaşamlarını sürdürebilmeleri adına emek sarfetmelerinden ileri gelmektedir. Emekten kastedilen insanların doğayla temellük ilişkisine girerek (doğayı kendine mâl ederek) doğanın içerisinde, doğayı bilinçli bir şekilde değiştirip, toplumsal bir evrimi (insan-insan ilişkilerindeki gelişim) sağlamalarındandır (Hobsbawm, 2014: 146-147). Dolayısıyla, üretim ilişkileri, toplumsal ilişkiler ile üretim tarzıyla iç içe bir biçimde olup herhangi bir üretimin gerçekleşmesi, emek gücüyle üretim araçları arasındaki ilişkiyle bağlantılıdır. Marx (1976: 195), insanlar arasındaki ilişkileri “Ücretli Emek ve Sermaye” yazısında şöyle açıklamıştır:

“[...] insanların, içinde üretimde bulundukları toplumsal ilişkiler, *toplumsal üretim ilişkileri*, maddi üretim araçlarındaki, üretici güçlerdeki değişme ve gelişme ile birlikte değişir, değişik biçim alır. Üretim ilişkileri bir bütün halinde toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu ve özellikle, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu, özgün ayırtedici nitelikte bir toplumu oluşturur. Antik toplum, feodal toplum, burjuva toplum, herbiri, aynı zamanda, insanlık tarihinde özel bir gelişim aşamasını belirten bu türden üretim ilişkileri bütünü oluştururlar.”

Üretici güçlerdeki değişimin tarihselliğine (üretim biçimi) yapılan vurgunun yanında, insanlar arasındaki ilişkiler, emek gücü ve üretim araçlarını kontrol edenlerce belirlenir. Herhangi bir üretim biçiminde toplumsal sınıflar bu kontrol sırasındaki çatışmanın ürünüdür. Üretici güçleri kontrol etmek, emek gücünde bulunanın ihtiyaçlarını karşılayacaklarını vadeden grup tarafından desteklerinin alındığı “toplumsal artı aktarımı” (Şenel, 2009) / “artığın temellük edilmesi” (Croix, 2013) mekanizmasıyla sağlanır. Bu azınlık grubun asıl amacı emek gücünün sağlayacağı artı değeri kendisine aktarmaktan başka bir şey değildir. Artı değer aktarımı sömürülen

ile sömüren (yönetilen ile yöneten) olmak üzere ikiye ayrılmış toplumun aralarındaki çelişkilerine (antagonizma) yol açar.²

Marx, Proudhon'un "Sefaletin Felsefesi" eserinden yola çıkarak 1847 yılında yazdığı "Felsefenin Sefaleti" (1979) adlı çalışmasında, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bağlantıya değinmiştir. Marx'a göre (1979: 69-70), "[ü]rünlerin değişim biçimi üretici güçlerin değişim biçimine dayanır." Bununla birlikte bireysel değişim üretim biçimlerine karşılık geldiğinden "sınıfların uzlaşmaz karşıtlığı olmaksızın bireysel değişim olmaz." Başka bir deyişle, toplumsal tarihte her zaman sınıf mücadelesi vardır ve bu nedenle toplumsal ilişkiler insanlar tarafından üretilirler:

"Yeni üretici güçler sağlamak için insanlar, kendi üretim biçimlerini değiştirirler; kendi üretim biçimlerini değiştirmek, yaşamlarını kazanma yollarını değiştirmek için de bütün toplumsal ilişkilerini değiştirirler. El değirmeni size feodal beyli toplumu verir; buharlı değirmen ise, sınaî kapitalistli toplumu" (Marx, 1979: 100).

Son olarak 1859'da yazdığı "Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı" değerlendirmesinin önsözünde Marx (1993: 39), üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkide iktisadi yapının üstyapıyı altüst edeceğini açıkladığı devrim yasalarına değinmiştir:

"Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; *bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür.* Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilinçlerini belirleyen toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerin belli bir aşamasında, *toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde devindikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler.* Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir *toplumsal devrim* çağı başlar" (italikler bana ait).

Marx'ın bahsettiği anlamda üretim ilişkileri, kapitalist üretim tarzı (toplumun iktisadi yapısı) ile üstyapının somut temeli konumundadır. Belirli bir tarihte üretici güçler üretim ilişkilerine ters düşmezlerse üretim ilişkileri mevcut üretim tarzının farklı evrelerinde sürdürülmeye devam eder. Ancak eğer üretici güçler, mevcut üretim ilişkilerini yeniden üretmede yetersiz kalırsa başka bir üretim tarzının inşa edeceği farklı bir üretim ilişkileri düzenlemesi tarafından zorlanacaktır. Ne var ki, başka üretim ilişkileri eski üretim tarzlarında filizlenebilir. Bunun nedeni, özellikle mevcut üretim ilişkilerindeki sınıf mücadeleleridir. Toplumsal maddi üretici güçlerin mevcut üretim ilişkilerine ters düşmesi üretim ilişkilerinin öncelikli bir şekilde üretici-güçlerin gelişimine, yani emek-gücü³ ve teknolojiye bağlılığını gösterir. Başka bir deyişle, tarihin itici gücü nedir? sorusunun yanıtı teknolojinin mi yoksa emek-gücünün mü olduğu tartışmasından ileri gelir.

Toplumsal hareketler fenomeni üretim ilişkilerinin içerisinde yer aldığından bu tartışma toplumsal hareketler fenomeni analizleriyle sürdürülebilir. Başta belirtilmeli ki üretici güçler ile üretim ilişkileri üzerinden yapılan analizler tarihsel ve toplumsal değişimle içiçedir. Zira -Harman'ın (2015: 10) tabiriyle- tarihin dünyayı değiştirebilmenin anahtarını sunarak içinde yaşanan hayatların hakkında insanının nasıl insan olduğu öyküsünü anlattığından tarih tüm toplumsal hareketleri "tarihsel ve çağdaş toplumsal bellekte" (Frank ve Fluantes, 1993: 152) kendi yerlerine yerleştirerek içinde yaşadığımız dünyanın anahtarı olup olmama ölçüsünü gösterebilmektedir. Nitekim tarihi nasıl algıladığımız, toplumsal hareketler fenomeni üzerine yapılan analizleri belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur. O halde toplumsal hareketlere üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki ilişkiyle bakarak anlamak mümkündür.

² En genel anlamıyla, bu çelişki, artı değer üretimini kontrol eden ve artı değere el koyan (sömüren) ile artı değer üreten değer paylaşımında, dolaşımında ve yeniden üretilme faaliyetlerinde bulunanlar (sömürülen) arasındadır. Bunun yanında, kapitalist üretim tarzında sermaye ve emek olarak ikili bir ilişki oluşmaktadır. Kapitalizmin tarihinde sermaye sürekli bir şekilde sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırma eğiliminde olmuştur. Yani sermaye kâr oranlarının düşme eğilimine karşı tedbirler alır. Bir ilişki olarak sermaye tüm üretim tarzlarında (tarihsellik) emekle karşı karşıya gelmektedir. Marx'a göre (2012: 277), her sermaye nesneleşmiş emek olsa bile, her nesneleşmiş emek sermaye değildir. Emek konusunda ise toplumdaki sömürülen kısmında doğrudan artı değer üreterek (kol işçisi) sermayenin artı değere el koymasına katkı sağlayan "üretken emek" (altyapı) ile varlıklarının doğrudan artı değer üreten emekçileri bağlı olduğu (kafa işçisi) "üretken olmayan emek" (üstyapı) ayrımı yapmak mümkündür.

³ Burada emek ile emek gücünü (emek kapasitesi) ayırmak gerekir. Emegin ürettiği artı değere el konulan, metalaşan emek-gücü, ücret karşılığında pazarda satılabilir. Dolayısıyla emek-gücü üretici güçlerin içerisine dâhil edilir (Marx, 1986: 156-157).

Bu bağlamda toplumsal devrim momenti harici (zaman zaman bu momentte yol açabilir ya da momentti tetikleyebilir) mevcut üretim tarzında üretim ilişkileri iki yönde mevcut üretim tarzını zorlar, hatta mevcut tarzın farklı bir evresine geçmesine yol açabilir. Birinci yön, Marx'ın "ilkel birikim" dediği kapitalist formasyonun proletaryayı özgür ama yersiz-yurtsuzlaştıran doğrudan ya da dolaylı denetimiyle ilişkilendirilebilir. Süreçte, yeni tarz bağımsız üreticilerin direnişini kırabilmek adına mülksüzleştirme yoluna gitmiştir. Marx'a (1979: 729-732) göre ilkel birikim, yığınları mülksüzleştirmekle kalmamış ücret sistemini devlet gücünü kullanarak (ekonomi-dışı zor) disiplin altında tutmaya çalışmıştır. Yani kapitalist üretim tarzının sürdürülmesinde ilkel birikimden (bu süreklilik içerisinde) sermaye birikimine geçişte toplumsal formasyonun değişimine ihtiyaç vardır.

Toplumsal formasyonun değişimine duyulan ihtiyaç kapitalist ilişkilerin çelişkili doğasından kaynaklanır. Bu, kapitalizmin "çift yönlü hareket"e sahip olduğunu gösterir (Polanyi, 2011: 191). İşte birinci yön, kapitalizmin piyasada koşulsuz genişleme/yayılma ihtiyacıdır. İktisadi yapıda yeterli artı değer aktarımının gerçekleşmemesi, (ya da yetersiz artı değer aktarımı) mevcut üretim tarzını zorlayacağından sistemi krize sokabilir. İkinci yön ise sermayenin genişleme ihtiyacına karşı engelleri oluşturan üretim ilişkilerinin içerisinde varolan harekettir. Kapitalist formasyon toplumsal yapıyı her açıdan disiplin altına alamaz. Ayrıca disiplin mekanizmasının geçiciliği mevcut üretim tarzının zaman zaman tehdit edilmesine yola açabilir.

Kısaca, kapitalist formasyon sermaye sisteminin sürdürülmesi için ekonomi-dışı baskı ve disipline edici düzenlemeye gereksinim duymuştur (Wood, 2011: 38; Wood, 2008: 46, 305-307). Ekonomi-dışı baskının birinci yönü, disipline edici düzenleme ikinci yönün varlığıyla yeniden-üretim mekanizmasını sağlamaktadır. Bu iki yön, çatışmaları ve başka eğilimleri içerir (Özuğurlu, 2003: 178). Çatışma ve başka eğilimlerin temelinde farklı proleterleşme biçimleri yatmaktadır. Proleterleşme süreci mevcut kapitalist üretim tarzında iki aşamalı gerçekleşir. Offe'nin anlatımıyla proleterleşmenin birinci aşaması (pasif) kişinin geçim kaynaklarının giderek gerilemesi, yani mülksüzleşmedir. İkinci aşama (aktif) ise mülksüzleşenlerin işgücü piyasasına girmesidir (Özuğurlu, 2003: 187). Proleterleşme sürecinde, toplumsal hareketler farklı biçimlerde başka eğilimlerin ürünü olarak kapitalist formasyona tehditlerini sürdürürler.

Bu anlatıdan yola çıkarak, tarih ve toplum üzerine yapılan soyutlamaların yapıları (iktisadi, politik, toplumsal) parçalı ilişkiler bağlamında değerlendiren, bu değerlendirmelerde bazı yönlerden yapılararası özerkliğin varlığını önkabul olarak sunan toplumsal hareketler anlatıları (anaakım denebilecek Amerikan sosyolojisi, yeni toplumsal hareketler teorileri, sivil toplum teorileri vd.) ile hareketlerin tarihselliğinin yanı sıra toplumsal, politik ve iktisadi yapıların bütünlüklü bir değerlendirmesini sunan yaklaşımlar bulunmaktadır.

Toplumsal hareketler morfolojisinin değişimini açıklayan iki farklı yaklaşım "tarihin itici gücü nedir" sorusuna verdiği yanıtlar üzerinden şu şekilde sınıflandırılabilir:

3. BİRİNCİ YAKLAŞIM: ÜRETİCİ GÜÇLER VE TOPLUMSAL HAREKETLER

Bu yaklaşımda toplumsal hareketlerin morfolojik yapısındaki değişimlere vurgu, tarihsel gelişmenin özellikle teknolojik yorumuyla bağlantılıdır. Üretici güçler geliştikçe/değiştikçe diğer tüm yapıların değiştiği düşünülür. Bu nedenle, sanayi devrimleri bu yaklaşımlar için önemli uğraklar arasında yer aldığından başlangıç noktası sanayi devrimleri alınır ve önkabuller bu uğrak sonrası doğrularla temellendirilir. Teknolojinin gelişme sürecinde toplumsal yapıda değişimlerin yaşandığı ve dolayısıyla bu yeni yapının ihtiyaçları doğrultusunda farklı toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı iddia edilir. Sözgelimi Cohen (2007), üretici güçleri, iktisadi yapı ile üstyapıdan bağımsız bir gelişim sürecini takip ettiğini düşünür. Üretici güçlerin ekonomik değil maddi olduğunu iddia eden Cohen (2007), böylece Marx'ın materyalist tarih anlayışının teknolojik açıklamasını (teknolojik determinizm) yapar. Bunun anlamı, teknolojiye tarih ve toplumdan bağımsız, tarih ve toplumu şekillendiren kendinden menkullüğün bahsedilmesidir (Dirlik, 2007). Nitekim üretici güçler üzerine yapılan bu değerlendirme üretim ilişkilerinin içeriğini de değiştirmektedir.

Zira bu değerlendirmelerin etkisinde yapılan analizlerde, verili koşulların 1960'larla birlikte değişmesiyle, siyasal partiler, sendikalar vb. üzerinden özellikle sınıfsal temelli yapılan, klasik anlamdaki siyaset yapma tarzının yerine; "yeni" toplumsal hareketler tartışmalarına dâhil edilebilecek kültürel kimliklerin ön plana çıktığı, politik alanda iktidarı ele geçirmeye yönelik stratejilerin belirlendiği anlayışa karşıt feminizm, ekoloji, ırkçılık karşıtı vb. yeni siyasal anlayışın öğeleri haline geldiği (Ataay ve Kalfa: 2008: 40) iddiaları alanyazına hâkim olmaya başlamıştır. Dolayısıyla, modernitenin klasik sosyolojisi için yeni toplumsal hareketlerdeki aktörler, coğrafi, kültürel ve toplumsal özgünlüklerinden kurtulan insanlığın evrensel değer ve normlarla –yani akıl ile- uyum içerisinde işleyen bir topluma doğru ilerlemesini ifade etmesinden dolayı sistemdeki örtüşmeleriyle, özdeşleşmeleriyle ve toplumsal yapıya entegrasyonlarıyla görülmüşlerdir. Klasik sosyolojinin aktörleri özdeşleştirilmesi ile modernitenin "kollektif bilinç"le rasyonelliğe ulaşılması, yani ilerlemecilik

sorunsal toplumsal hareketlerin mücadelelerinde dar bir alan bırakmıştır (Touraine, 1999: 35-38). Ancak klasik sosyolojinin çöküşü toplum fikrini eleştirerek toplumsal olanın yerine politik olanı getirmiştir. Bu ikilik “[b]ir yanda toplumsal hayatı yutan totaliter güç; diğer yanda siyasal arenada birbirleriyle mücadele eden baskı grupları ve karar alma mekanizmaları” (Touraine, 1999: 39) olarak tarif edilebilir. İşte yeni toplumsal hareketler klasik sosyolojinin çöküşünü ifade etmekte, bunun yerine Touraine’in (1999: 41) dediği “kolektif bilinci ve değerleri ile güçlü bir toplum ile arzu ve çıkarların özgürleşmesi arasında gerçekleşen bir seçim”i göstermektedir. Zira bu hâkim anlayışla artık, hareketlerin sınıfsal olmaktan çıktığı, bunun yerine, hareketlerin kimlik, statü ve değer temelli hareketlere dönüştüğü iddia edilmektedir. Bu iddianın temelinde, piyasa kapitalizmi evresinde işçilerin, sağlıksız koşullarda yaşadığı, konut sorununun aşılamadığı, temel ihtiyaçlarını dahi giderememesinden dolayı gelişen işçi sınıfı siyaseti, tekelci kapitalizmin sonuyla değişime uğradığı gerekçesi yatmaktadır.

1960’lardan sonra işçi sınıfının yaşadığı temel problemleri aşmaya başlamasıyla yaşamsal ihtiyaçlarına yönelen sınıf siyasetinden, sanayi sonrası dönemle temel ihtiyaçlara ulaşmadaki endişe geride kalarak, post-materyalizm olarak adlandırılan değer temelli siyasete geçilen bir toplumsal muhalefet ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, sanayi toplumlarında gelişim ve sosyal refah devleti uygulamaları devam ettikçe, materyalist dönemdeki bireyin temel ihtiyaçları karşılanmaya başlanmakta (Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki temel ihtiyaçlar), bireysel değerler güçlenmektedir. Bu da postmateryalist değerlerin gelişmesine neden olmaktadır. Inglehart’a (1977) göre, değerler sistemindeki değişim, yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasındaki temel faktördür. Bu gelişmenin altında yatan etken ise, post-endüstriyel çağın başlamasıyla yaşanan sosyolojik değişimlerdir. Post-endüstriyel toplum, kapitalist modernleşmenin ilerlemeciliğiyle (nicel özellik) teknolojik ve bilimsel yeniliklerle birlikte endüstri toplumunun aşılmasıdır. Başka bir deyişle, hâkim anlayıştaki önkabule göre klasik sosyolojideki çoğulluktan çağdaş sosyolojideki tekillleşmeye doğru evrilme post-endüstri toplumunun özelliği haline gelmiştir (Touraine, 1999). Bu tekillleşme evresiyle toplumsal hareketler morfolojisi, politiklikten kültürelcilğe geçiş yaşamıştır (Melucci, 1999: 81; Buechler, 2000: 48; Coşkun, 2006: 70).

Temel iddia, kısaca, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yaşanan toplumsal politik ve iktisadi dönüşümün ardından, toplumsal hareketleri anlamak için tartışmaların yoğunlaştığı genel(leştirilmiş) görüş (anaakım alanyazın), eski geleneksel hiyerarşilerin azalmasıyla çeşitli indirgemeci düşüncelerin zayıflaması ve yeni toplumsal farklılıkların ortaya çıkmasının sonucunda sınıf analizlerinin yetersizliğinin belirginleştiğidir (Clark ve Lipset, 2007: 75). Sınıfın tartışmalı yapısının ve analizlerin yetersizliğinin düşünülmesi, toplumsal yapıyı en önemli çözümleme birimi olarak görenler; sınıfın toplumsal ilişkilerdeki belirleyiciliğini kaybettiğini düşünenler ve sınıf dışında toplumsal tabakalaşma ve farklılaşmanın (statü, meslek ve gelir grubu) önemine vurgu yapanlar arasındaki tartışmanın sürmesinden kaynaklanır (Öngen, 2014: 42). Özellikle yeni toplumsal hareketlere katılanların sosyolojik bileşenleri işçilerin oluşturmamasından dolayı hareketler işçi sınıfı-dışıdır. Bu bakışta, proletarya sanayi işçileri olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında eğer proletarya tüm ücretli emeği içeriyorsa yeni toplumsal hareketlerin kitleleri proletarya kapsamına girmektedir. Bu sefer de hareketlerin taleplerine bakmak gerekebilir. Kaldı ki hareketlerdeki talepler emek-sermaye çelişmesine dayandırılmadığından sınıfsal kimliklerin ön planda tutulmadığı ayrı bir tartışma konusunu başlatmış olacaktır (Acar-Savran, 2006: 104-105). Öyle ki hareketler üzerine yapılan analizlerde, sınıf paradigmasını reddedenler (“savunmacı ‘orta sınıf’ hareketleri”), yorumlarını değiştirenler (“işçi sınıfı ya da yeni işçi sınıfı -sosyalist orta sınıf- hareketi”) ve hareket ile sınıf arasındaki yapıyı yeniden tanımlayanlar (“yeni sınıfın çıkarları ve tarzlarının eklemleri olarak Batı’da sözcüleri çevre hareketleri” özellikle Bell, Gouldner, Inglehart, Habermas, Touraine’in aralarında bulunduğu ve post-endüstriyel evreye vurgu yapanlar) yoğunluktadır (Pakulski, 2007: 37-38).

Bu toplumsal hareketler yaklaşımını, rasyonalist, kolektif davranışçılık, kalabalıklar ekolü gibi klasik tartışmaların yanı sıra kaynak mobilizasyonu, yeni toplumsal hareketler teorisi ve sivil toplum teorileri analizlerinde görebilmek mümkündür. Ortak noktaya bakıldığında, teknolojinin diğer yapılar üzerindeki etkisi göze çarpmaktadır. Emek-gücü konusunda ise proletarya üzerinden yapılan analizlerden kültürel kimlikler ve değer temelli analizlere doğru geçişi ifade eden post-endüstriyel toplum (Bell, Piore ve Sabel) ya da kitle toplumu; örgütsel toplum (Urry, Offe); programlanmış toplum (Touraine); ağ toplumu ya da enformasyon toplumu (Castells) gibi sınıflamalar toplumsal hareketler analizlerini emek gücünün öneminden teknolojiye doğru taşıdığı söylenebilir (Erbaş ve Coşkun, 2007: 8).

Eğer sanayi devrimi 18. yüzyıl sonrasından itibaren bir kırılma yaratmışsa, kırılma sonrası diğer yapılardaki değişimin devamlılığını sürdürmektedir. Aslen bakıldığında, üretici güçlerin değişiminin diğer yapılardaki etkisi olağandır. Sözcüleri, bu konuda Raymond Williams (1989: 82-83), teknik ya da teknolojik değişimin sonuçlarının tarihin tamamını belirlediğini (üretici güçler), teknolojik yeniliklerin hepsinin modern insanı ve koşulları yeniden oluşturduğunu düşünür. Ancak buradaki problem üretici güçlerin tarihin tamamını belirleyip

belirlememesi değil, üretici güçlerin tarihsellikten çıkartılarak (yalnızca kapitalist üretim tarzına indirgenerek) konumuna gereğinden fazla önem verilmesidir. Zira bu yaklaşımdan hareket edenler, üretici güçlerin önemine vurgu yaparken üretim ilişkilerini edilgen bir konuma indirgeyebilmektedir. Dolayısıyla, teknolojik determinizm olarak tarif edilebilecek bu yaklaşımın diğer üretim biçimlerini ve kapitalizmin devinim yasalarını içine alacak biçimde bir değerlendirmesi bulunup, olası farklı biçimleri hesaba katmadan (yani tarihselliği) teknolojik gelişmenin (üretici güçler) toplumsal hareketlerin morfolojisinde değişimlere neden olduğu, yani toplumsal hareketlerin yalnızca edilgen bir pozisyonda yapılara müdahale edebildiği önkabulünün varlığından hareket edilmektedir. Hatta tarihin itici gücüne etki edebilecek üretim ilişkilerindeki sınıfsal ve mülkiyet ilişkilerinin post-endüstri çağıyla beraber merkezi konumlarını yitirdiğini dile getirebilmektedirler.⁴

Dahası ilgili alanyazının önkabulünden farklılaşan ve toplumsal hareketleri farklı konumlandıran, üretici güçlerin belirleyiciliği ile mevcut üretim biçiminin dâhilindeki sistemin krize girmesi arasında bağlantı bulunduğunu iddia eden yaklaşımlar vardır. Bu yaklaşımların iddiası, üretici güçler ile üretim ilişkisi arasındaki bağlantıyı keşfetmek, mevcut üretim biçimindeki sistem krizinin nedenini araştırmak ve bu tarihsellik içinde alternatif yolları aramaktır. Yaklaşımlar hâkimleşerek anaakımlaşan alanyazınından farklılaşarak toplumsal hareketler konusunda sınıfsal analizlerin geçerliliğini koruduğunu düşünmektedirler. Bu bakış açısında, sınıf mücadelelerinin, dolayısıyla yeni toplumsal hareketlerin somutlaşmasıyla görünür kılındığı, bundan dolayı sınıf mücadeleleri ile yeni toplumsal hareketler arasında bir bütünlük söz konusu olduğu savları yer almaktadır (Acar-Savran, 2006: 107-108). Anaakımın aksine, bu alanyazın ağırlıklı bir biçimde özellikle 1970’lerden itibaren sınıf analizlerinin giderek azalmış görünse de toplumsal hareketler fenomeninin sınıf mücadelesinin bir parçası olduğu iddiasını taşımaktadır.

Üretici güçlerin belirleyiciliği ile sistem krizi tartışması temelde Marx’ın 1858’de taslak olarak hazırladığı ve daha sonra bir başlığından Kapital’in oluşturulduğu “Grundrisse” adlı el yazmalarına dayanır. Kapitalizmin uzun dönemli (örneğin Kondradief dalgaları) çeşitli dönemsel krizler yaşadığını iddia eden, krizlerin etkisiyle kapitalizmin farklı evrelere girdiğini ve toplumsal hareketlerin farklı biçimlerinin ortaya çıktığını düşünen bakış açılarıdır. Bu yaklaşımlar, teknolojik değişimlerin diğer yapıları değiştirdiği düşüncesinin tersine, kapitalizmin her ihtiyaç duyduğunda teknolojinin gelişmesi ve sonrasında diğer yapıların değişime uğradığı iddiasını taşır. Kısaca bu yaklaşımlarda ekonomik düzenin ritimlerini açıklamaya girişmek üzere yola çıkılmış ve bu ritimlere daha sonra toplumsal hareketlerin ve mücadelelerin özgül ritimleri eklenmiştir (Bensaid, 2013: 22).

Ernest Mandel, kapitalist üretim tarzında sermayenin devinim yasalarını açıklayıp kapitalizmi evrelere ayırarak inceleme işine girişir. Mandel (2013: 26) bu amaçtan yola çıkarak, sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi, kapitalist ideolojinin rolü, dünya ticaretindeki egemen biçimleri kapitalizmin birbirini izleyen tarihsel aşamalarına bakmak gerektiğini düşünür. Mandel’in yaklaşımını takip eden Fredric Jameson’a (2008: 76-77; Acar-Savran, 2006: 39) göre, teknolojik gelişmelerin nihai olarak bir belirleyicisi değil, bu teknolojik gelişimin sermayenin gelişiminin bir sonucudur. Jameson (2008: 76), sermayenin farklı dönemlerde makinenin gücünü, teknolojik devrimin çeşitli evrelerini birbirinden ayrılması gerekliliğini, bundan dolayı sermayenin egemenliğindeki makinelerin gelişimini açıklamak gerektiği kanaatindedir. Bu üretici güçlerin gelişimi doğrultusunda kapitalizm içinde her biri kendinden bir öncekinin diyalektik bir gelişimi söz konusudur. Bu da toplumsal hareketler üzerinde farklı bir tartışma konusu açmış olur.

4. İKİNCİ YAKLAŞIM: SERMAYENİN BİRİKİM KRİZİ VE TOPLUMSAL HAREKETLER

Bu yaklaşım kapitalizmin devinim yasalarını (özellikle kâr oranlarındaki düşme eğilimleri) takip ederek, sermayenin birikim krizine dayalı anlatılardan yararlanır. Marx’tan yola çıkarak toplumsal ve tarihsel ilerlemenin motorunu değerlendirirken yine üretici güçlerin belirleyiciliği ön planda tutulmasına karşın üretim ilişkileri ve dolayısıyla üretim biçimindeki krizler değerlendirmelerine dâhil edilir. Buna göre, kapitalist üretim tarzı (biçimi) içerisinde sermaye, birikim krizine girdiğinde diğer yapılar yeniden yapılandırılacağından toplumsal hareketlerin morfolojisi de değişime uğrayacaktır. Genel anlamda, kapitalizmin farklı evrelerinin analizine girildiğinden sermayenin birikim krizi, kapitalizmin yeni bir aşamasına işaret etmektedir.

Bu yaklaşımdan hareket edenler teknolojik gelişimiyle diğer yapıların değişmesi sonrası oluşan post-endüstriyel toplumun varlığı üzerine yapılan tartışmalara müdahalelerde bulunur. Sermayenin bugüne değin metalaştırmadığı alanlara doğru” yayılım gösterdiği geç kapitalizm evresi (Mandel), teknolojinin nihai

⁴ Bu görüşe örnek bkz. “New Social Movements” (Habermas, 1981); “Elveda Proletarya” (Gorz, 1986), “Hegemonya ve Sosyalist Strateji” (Laclau ve Mouffe, 2012); bu görüşün eleştirisi için bkz. “Sınıftan Kaçış” (Wood, 2001) ve “Kapitalizm Demokrasiye Karşı” (Wood, 2008).

belirleyiciliğini göstermemekte, aksine sermayenin yayılımı adına kapitalist dünya sisteminin eşitsiz ve bileşik gelişimini yansıtmaktadır. Zira bu yayılım “kapitalist olmayan ilişkilerden başlar ve bu kapitalist olmayan çevre (periferi) ile sürekli, sömürücü, metabolik bir değiş tokuş çerçevesinde ilerler” (Mandel, 2013: 61). Sözgelimi, Mandel’e göre (2013: 62), kapitalist sistemde ilkel birikim süreçleri değer yaratabilmek adına daima sermaye birikimi süreciyle bir aradadır. Başka bir deyişle, kapitalizmde sermaye birikimi süreci, ilkel birikim alanlarının belirleyicisi rolünü üstlenmektedir. Bu da toplumsal alanda zorlamaya dayalı bir üretim biçiminin varlığının işaretidir.

Öyle ki, 18. yüzyılın sonuyla başlayan değişimle, -Mandel’in değindiği gibi- kapitalizm “piyasa kapitalizmi” evresine girmiş, toplumsal alanda yeni mücadelelerin ortaya çıkmasıyla modern anlamdaki toplumsal hareketler teriminin “hareket” ifadesi alanyazınındaki yerini almıştır.⁵ Böylece modern anlamda toplumsal hareketler fenomeni, 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıldaki toplumsal değişimlerin bir göstergesi olarak, ilkin ağırlıklı bir şekilde işçi sınıfı, ulusal kurtuluş ve demokratik hak talebi mücadelelerini belirtmek için kullanılmıştır. 19. yüzyıldaki kapitalizmin tekeli evresi ise kapitalizmin ulusal piyasaların sınırlarını yıktığı evrede imparatorlukların yıkılışı ve ulusal kurtuluş hareketlerinin yoğunluk kazandığı dönem başlatmıştır. Bunun yanında, işçi hareketleri, çelişkilerin yoğunlaştığı dönem itibarıyla giderek güçlenmiştir. Bu dönemdeki toplumsal hareketlerin liderleri ve takipçileri (düşünsel temelli), hareketleri yalnızca toplumsal niteliğiyle değil aynı zamanda politikliğiyle değerlendirip genel olarak devlete yönelmiş, devleti ele geçirmeyi ve iktidara gelmeyi hedeflemişlerdir. Nitekim toplumsal hareketler teriminin “toplumsal” tarafı kapitalizmin bu iki evresinin sonuna değin henüz politiklikle ötekileştirilmiş değildir.

Kapitalizmin geline son evresi ise geç kapitalizmdir. İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda başlayan, çokuluslu sermayenin hâkimiyetinin kurulduğu geç kapitalizm evresinin özelliği sermayenin emperyalizm evresinden daha fazla küresel bir nitelik kazanması, dünya çapında girilmedik hiçbir kovuk bırakmamacasına yayılmış olmasıdır. Bütün kapitalizm öncesi adacıkların kapitalizmin içine çekildiği, bütün üretimin meta üretimine dönüştüğü bu en arı biçimiyle kapitalizm, gerçek anlamıyla evrenselleşmiştir” (Acar-Savran, 2006: 39). Bu evre, özellikle gelişmiş sanayi ülkelerinin özgül bir rahatlığa kavuştuğu, Hobsbawm’ın deyimiyle İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan “Aşırıliklar Çağı”ndan dünyadaki gayri safi milli hâsılasının üç buçuk katına çıktığı, gelişmiş ülkelerde neredeyse tam istihdamın sağlandığı “Altın Çağ”a geçişi ifade eder (Callinicos, 2011: 341). Hobsbawm (2011: 7), İkinci Dünya Savaşı sonundan yaklaşık 70’lerin başına kadar geçen zamanda, olağanüstü iktisadi büyüme ve toplumsal dönüşümün yaşandığını düşünür ve bu evreyi diğer dönemlerle kıyaslayarak Altın Çağ olarak görür. Hobsbawm’a göre (2011: 12), “Altın Çağ tarihte ilk kez, daha çok devlet sınırlarının ötesine geçen (geçişsel olarak) ve dolayısıyla devlet ideolojisinin sınırlarını da aşan, tek, giderek bütünleşmiş ve evrensel bir dünya ekonomisi yaratmıştı. Sonuçta bütün rejimlerin ve siyasi sistemlerin kurumlarına dair kabul edilmiş fikirler zayıfladı.” Bu evre -Wallerstein’in (2009: 36) ifadeleriyle- kapitalist dünya (sistemi) ekonomisinde hegemonik (üstyapı) ve Kondradieyef (iktisadi yapı/gerçek yapı) döngülerin çakışmasıyla başlamıştır.⁶ Bu çakışma noktaları 1945-1967/73 dönemlerine denk gelir. Kapitalist Dünya Sistemi, dört yüz yıldır kırsallığın yok edilmesini sağlarken, özellikle 1945-1967/73 döneminde bir sıçrama yaşayarak, Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya tamamen; Güney’i de kısmen kentleştirmiştir (Wallerstein, 2009: 44). Bunu doğuran temel nedenlerden biri kapitalist sistemdeki ‘aşırı birikim sorunu’nun aşılmasıdır ve bu durum, 20. yüzyılın ilk yarısında kentlerin yeniden yapılanmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle kent mekânlarında görünür hale gelen bu yeniden yapılanma, aslen, tekeli kapitalizm evresinden başlayarak devam eden sürecin giderek yaşam biçimlerini değiştirmesidir (Harvey, 2013: 48-50; Şengül, 2009: 20). Ancak, bu evredeki ekonomik büyüme ve politik istikrar sürecinin, toplumsal muhalefeti dindirmesi gerektiği düşünülürken toplumsal eleştiriler çok daha umutsuz bir tona bürünmüşlerdir (Callinicos, 2011: 342). Bunun en açık göstergelerinden biri, 1960’lar öncesindeki, ücretli emeğin dışında kalan kadınların, göçmenlerin, Üçüncü Dünya’daki tarım çalışanlarının vb. çeşitli toplumsal kesimlerin, giderek ücretli emek konumuna getirilerek proleterleş(tiril)mesidir (Acar-Savran, 2006: 41). 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan proleterleşme süreci, köylülüğün büyük oranda ölümüyle sonuçlanmasına neden olarak dünyayı geçmişinden koparmıştır. Neolitik çağdan bu yana toprak (tarım) ve havacılıkla yaşayan, balık tutan, köylü ve çiftçinin, nüfusu giderek azalmıştır (Hobsbawm, 2011: 390-391). Başka bir deyişle, Wallerstein’in kapitalizmin bir yandan ücretli emeğin katılımını artırmasıyla katılan yeni gruplara evrenselcilik/eşitlik bilincini geliştirmesi diğer yandan kimliklerin çatışmalarını yeniden-üretmesi dediği ideolojik formasyonu yarattığı 19. yüzyıldaki

⁵ Toplumsal (sosyal) terimi de benzer bir dönemde (19. yüzyıl) ortaya çıkmıştır.

⁶ Hegemonik safhanın düşüşünün semptomları olan fenomenler şunlardır; büyük güçlerin artan ekonomik güçleri, paranın istikrarsızlığı, finans piyasalarındaki otorite kaybı, halkın sisteme güveninin azalması vb... Kondradieyef B safhasının semptomları olan fenomenler ise şunlardır; üretimde büyümenin yavaşlaması, kişi başına üretimde düşüş, işsizlik oranında yükselme vb... (Wallerstein, 2009: 36). Araştırmalardan bazıları toplumsal hareketler ile uzun Kondradieyef dalgaları arasında bağlantı olduğunu saptamışlardır. Tartışma için; bkz. “Toplumsal Hareketler Üzerine On Tez” (Frank ve Fuentes, 1993: 154-155).

proleterleşme süreci, 20. yüzyılın ikinci yarısında, genişleyerek devam etmiş, bu somut durumun değişimiyle nesnel ve öznel maddi pratikler de değişime uğramıştır (Wallerstein, 2007; Acar-Savran, 2006: 120-121). Marx'ın "gerçek" tabiyet (içerilme) kullanımından hareketle emek-gücünün uluslararasılaşmasıyla (üretimin küresel ölçekte toplumsallaştırılması) ulusal ve etnik kimliklerin üretilmesi, emekçi sınıfların ise direniş potansiyelinin kimliksel veya değersel pozisyona doğru değişime uğratıldığı Balibar'ın (Balibar ve Wallerstein, 2007: 188-224) sınıf mücadelesi konusundaki değerlendirmeleri bu noktada önem taşımaktadır (Tosel, 2015).⁷ Zira giderek üretim ilişkileri farklı temalarla dolayım olarak görünürlüğüne yitirmeye başlamıştır. Ne var ki, verili nesnel koşulların değişiminin pratiği, -eğer 1968 Mayıs'ı bir gösterge kabul edilirse- farklı mücadelelerin (feminizm, ekolojik hareketler, savaş karşıtı hareketler, öğrenci hareketleri vb.) somutlaşma biçimlerini görünür hale getirmiş, bununla beraber, proletaryanın nesnel koşullarının kendisine verilen dönüştürücü gücünün niteliği çeşitlenerek devam etmiştir.

Bu yaklaşımdan yola çıkan analizler kendi içerisinde farklı tartışmalarla açılımlanmaktadır. Birinci tartışma noktası, teknolojik determinizm anlatısından neredeyse tam tersi bir yol izleyerek üretici güçlerdeki değişimin yanı sıra üretim ilişkilerinin önemine vurgu yaparak politik olanın yapısındaki değişimlerin toplumsal hareketlerin morfolojisindeki değişimi etkilediğini belirtir. Bu yaklaşımdan hareket edenler için emek-gücü (ve tabi toplumsal hareketler) edilgen olmaktan çıkıp yapıları etkiyebilen konuma taşınmıştır. Dolayısıyla, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında diyalektik bir ilişki kurularak, üretim ilişkilerinin önemine vurgu yapılmıştır. Sözgelimi Antonio Negri (2004: 92-94), Marx'ın Grundrisse'ndeki kriz teorilerinden yararlanarak (hatta Marx'tan sermayenin yapısındaki değişimin teknolojik değişimi gerçekleştirdiği savından farklılaşmıştır) kapitalizmin krizlerini sermayenin proletaryayı denetleme çalışmalarından kaynaklandığını düşünür. Her kriz döneminde, emek-gücü kendisinin farkına varacak ve sınıf mücadelesini ayrıcalıklı bir konuma yükseltecektir. Negri'nin (2006: 165-166) ifadeleriyle kendisini değerlendirme hakkında bir bilince sahip ol(a)mayan emek-gücü birikim krizi dönemlerinde düşünme yeteneği elde ederek politik bir mücadeleye girecektir. Elbette sınıf mücadeleleri, yalnızca politik bir mücadeleyi belirtmek dışında, aynı zamanda "mülksüzlerin, mülk sahibi sınıf tarafından sömürülmesinin" de anlamını yansıtır (Croix, 2013: 95). Negri (ve Hardt) bu konuda şunları söyler (2008: 277-278):

"Kapitalist kriz, sadece aşırı birikimin yeniden yatırıma dönüşmemesinden kaynaklanan bir sorun değil; aynı zamanda üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenmesiyle proletaryanın sisteme yönelik saldırısının ürünüdür. Kapitalist emek rejimine yönelik saldırılar disipline ve çalışmaya karşı bir olumlama içerisinde yeni bir pratik ve hayat tarzlarını şekillendiriyordu. Ayrıca, ...kapitalist emek piyasalarındaki bölünmelerin altüst olmasına yardım etti. Emek piyasalarının önde gelen üç özelliği –toplumsal grupların (sınıf tabakası, ırk, etnik köken ya da cinsiyete göre) ayrılması, emek piyasasının akışkanlığı (toplumsal hareketlilik, hizmet sektörüne kayış, doğrudan ve dolaylı üretken emek arasındaki yeni ilişkiler vb) ve soyut emek piyasalarındaki hiyerarşiler- işçi taleplerinin artan kıtlığı ve genelliği tarafından tehdit ediliyordu. Sermayenin artan toplumsallaşması proletaryanın toplumsal birleşmesine de yol açıyordu. ...işçi saldırısı, sermayenin ekonomik örgütlenmesinin politik sınır merkezlerini savunmasız bıraktığı ve vurduğu oranda, tamamen politiktir; hatta birçok kitle pratiği, özellikle gençlerin pratikleri, hiç tartışmasız apolitik görünse de durum buydu."

Negri (ve Hardt) post-endüstriyel enformasyon toplumuna geçiş sürecinin emek-gücündeki üretken emek (altyapı) niteliğini değişime uğrattığını bunun yanında üstyapıyı üreten pozisyona geçirdiğini düşünür (Foucault/biyo-politika). Mandel'in sınıfladığı geç kapitalizm evresine denk düşen bu süreçte artık emperyalizmden farklı bir aşamaya geçilerek üretimin toplumsallaşmasının giderek enternasyonalleştirilmesi (emek-gücünün uluslararası yönetilmesi), yeni bir özneyi inşa edebilmiştir. Yabancılaştırılmış emeğin hâkim olduğu yenedünyanın yeni öznesi üretken olmayan emeğin (üstyapı) ön plana çıktığı "çokluk"tur (Hardt ve Negri, 2004: 123). Çokluk, çeşitli dolayımmlarlarla (gerçek içerilme-Marx) parçalanmış emek-gücünün geç kapitalizm evresindeki toplumsal muhalefetidir, yani yeni toplumsal hareketlerin karakteridir.

Bir başka tartışma, Marx'ın üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki ilişkide vurguyu üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birliğine yönlendirir. Bu noktada sınıf mücadelesinin üretim ilişkilerinden ayrı düşünülemeyeceği, karmaşıklığından dolayı bunların ayrılmalarının mümkün olmadığı ve üretici güçler ile üretim ilişkilerinin birliğinin söz konusu olduğu düşünülür (Öngen, 1994: 311). Üretici güçler ile üretim ilişkilerinin birliği düşüncesi, sınıf mücadelesinin teknolojiyle olan bütünlüğünü açığa çıkartır. Başka bir deyişle, teknolojik gelişim insanın doğaya egemenliğini sağlamışsa da başka türlü bir bağımlılık ilişkisini

⁷ Emeğin kapitalist üretim tarzına uygunluk, denetim ve icra işlevlerinin işbirliğini ve bölünmesini gerektirir. Emekçinin tüm üretim araçlarından ayrılması, tüm mülkiyetinden (emek-gücü hariç) yoksunlaşmasıdır. Böylece emekçi mesleki yeteneğini yitirmiştir. Bu Marx'ın kapitalist üretim tarzında emeğin biçimsel tabiyeti dediği şeydir. "Emeğin sermayeye gerçek tabiyeti ise biçimsel tabiyetin yerine geçen emeğin sermayeye gerçek tabiyetidir" (Balibar, 2007: 517-519, 551-552).

ortaya çıkmıştır. Bu konuda Marx (1976), bu bağımlılığın insanı köleleştirerek, aptallaştırdığını ve üretici güçlerle toplumsal ilişkiler arasındaki uzlaşmaz çelişkide karşı konulmaz bir gerçekliğe dönüştüğünü belirtir. Marx (1976: 605), 1856'da "People's Paper" adlı derginin⁸ açılış yıldönümünde yaptığı konuşmada şöyle der:

"İnsan çalışmasını kısaltma ve bereketlendirme şaheser gücüne sahip makineler [karşın] kendisinin yoksulluk içinde, gücünün ötesinde çalıştığını görüyoruz. Ortaya yeni çıkmış zenginlik kaynakları, garip bir gizemli büyü ile yokluk kaynakları haline dönüşüyor. Sanat zaferlerinin karakter kaybı ile satın alındığı görülüyor. *İnsanoğlunun doğayı egemenliği altına aldığı* hızla, insanın öteki insanların ya da kendi aşağılıklarının kölesi haline geldiği görülüyor. *Bilimin safişiğinin bile, cehaletin karanlık zemininden başka bir şeyi aydınlatmadığı* görülüyor. Bütün keşiflerimizin ve ilerlememizin, maddi güçleri entelektüel bir yaşamla doldurmak ve insan yaşamını maddi bir güçle aptallaştırmak sonucu verdiği görülüyor. Bir yanda modern sanayi ve bilim, öte yanda modern sefalet ve ayrışma arasındaki bu uzlaşmaz çelişki; *üretici güçlerle çağımızın toplumsal ilişkileri arasındaki bu uzlaşmaz çelişki*, apaçık, karşı konulmaz ve su götürmez bir olgudur" (düzeltmeler ve italikler bana ait).

Bu konudaki bir başka tartışma, modernizmin, aydınlanmanın ve teknolojik gelişimin ortaya çıkardığı yabancılaşma (Marx), şeyleşme (Lukacs), otomatlaşma (Marcuse), demir kafes (Weber) anlatıları üzerinden devam ettirilebilir. Sözgelimi, Frankfurt Okulu temsilcilerinden Herbert Marcuse, 1968 Mayıs'ının hemen öncesinde (1964), "Tek Boyutlu İnsan"ı yayınlamaya bu konuda bir tartışma başlatmıştır. Marcuse, teknolojik gelişimin insanı bireyleştirmesinin yanında kendisini bağlı hale getiren, otomatikleştiren bir yapıya dönüştürdüğünü iddia eder. Marcuse'a göre (1975: 5-6) endüstri toplumu, insanın yaşamını kolaylaştırarak doğaya egemenliğini güçlendirmekte, bunun yanında, toplumun üretimi, insanın gereksinimlerinin ve yeteneklerinin gelişimini engellemektedir. Marcuse (1975: 6), endüstri toplumunun ve teknolojik gelişimin analizine girişerek, bu toplumun gelişiminin nedenlerinin araştırılması gerektiğini ve toplumun alternatiflerinin incelenmesi gerekliliğine işaret eder. Marcuse'a göre (1975: 10-11), endüstri toplumunun üretim düzeyi bütüncül (totaliter) olmaya yönelimlidir, yani toplumsal ihtiyaçlarla bireysel ihtiyaçları bir bütün halinde belirler. Teknoloji bu bütünlüğün gelişiminde bir denetim kuar. Bu gelişimin insanlar üzerindeki etkisiyle toplumsal denetim, toplumun yarattığı metalara karşı ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Marcuse için (1975: 31-33), artık ileri endüstri toplumu yeni bir evreye girmiştir (1960'lar). Bu evre, teknoloji ve bilimi ele geçiren, insana ve doğaya daha fazla egemen olmak isteyen bir toplumdur. Marcuse'a göre (1975: 38), klasik Marksizm'de, kapitalizmden sosyalizme geçerken ki siyasal devrimde, burjuvazinin teknolojik düzeni korunarak toplumsallaştırılacaktır. Bu toplumsallaştırmada teknik gelişim, insan ihtiyaçlarına yöneleceğinden, niteliksel değişim teknolojik yapıda değişime neden olacaktır. Bu niteliksel değişimin gerçekleşmesi için, işçi sınıfının yaşamasının imkânsızlaştığı bir göstergenin varlığı şarttı. Ancak Marcuse'a göre (1975: 46), teknoloji, makineleşme ve refah devleti uygulamalarıyla, özneler ve nesneler araçlara dönüştüğünden, işçileri kurtarıcı (özgürleştirici) an (moment) gerçekleşmemiştir. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, teknolojinin değişiminin işçilerin tutumlarını ve bilinçlerini değiştirmesidir. Artık işçi sınıfı, kurulu düzenin karşıtı konumunda değildir. Marcuse (1975: 49-50), süreç için şunları der:

"İleri sanayi toplumunun köleleri incelmış kölelerdir, ama köle olarak kalmaktadırlar, çünkü kölelik baş eğişle tanımlanamaz, işin ağırlığıyla da tanımlanamaz, ama araç durumunda olmakla ve insanın nesneye indirgenmesiyle tanımlanabilir. [...] Şeyleşme teknolojik biçiminden ötürü bütüncülleştiği zaman, düzenleyiciler ve yöneticiler, düzenledikleri ve yönettikleri düzene bağımlılaşırlar. Bu karşılıklı bağımlılık efendiyle köle arasındaki diyalektik ilişki değildir artık, kavgada karşılıklı bir doğrulanma adına kaybolan o ilişki değildir; bu, daha çok, hem efendinin hem kölenin kurtulamadığı bir kısır döngüdür."

Sonuç olarak Marcuse (1975: 45-46), Daniel Bell'in (İdeolojilerin Sonu) teknoloji ve ilerlemeyle ilişkili düşüncelerini paylaşıp, işçi sınıfı konusunda daha da ileri giderek, refah devleti (Altın Çağ) döneminde eski düşmanların (burjuva ve proletarya) birleştiğini düşünecektir (Harman, 2015: 550).

5. SONUÇ

Toplumsal hareketler morfolojisini sınıflandıran çalışmada üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bağ, emek-gücünün konumu ve birikim krizinin hareketlerdeki değişimi üzerine değerlendirmeleri yer almıştır. Değerlendirmelerde iki temel sonuç bulunmaktadır: Birincisi kanaatimizce birinci yaklaşımla (teknolojik determinizm) yapılan toplumsal hareketler değerlendirmeleri fenomeni tarihsellikten (farklı üretim tarzlarının varlığı ve mevcut üretim tarzının geçiciliği) uzaklaştırıp kapitalist formasyonu adeta tarihin her evresinde hâkim olmuş bir üretim tarzı gibi göstermektedir. Bu nedenle, üretici güçler hareketlerin ortaya çıkmasında ve

⁸ Londra'da yayınlanan haftalık çartist derginin adı.

değişmesinde etken pozisyona taşınırken, üretim ilişkileri edilgen bir değerlendirmeye tabi tutulmuş olurlar. Bunun yanında, kapitalist üretim tarzının genel geçer olarak gösterilmesi sınıf mücadelelerini gizleyip onu dolayımlayarak tanımlanan sanki diğer toplumsal mücadelelerden kopukmuş gibi yeni toplumsal hareketleri kimlik ve değer temelli araştırmalara yönlendirmektedir. Kaldı ki, süreklilik/kopuş teorileri sınıflandırmasının ayırımında post-endüstriyel toplumda sınıf gibi evrensel kimlikler yerine çeşitlendirilen kimliklere geçişi açıklayan kopuş teorilerine karşılık geç kapitalizm evresinde (yani kapitalizmin kendi dinamiğinde) emek-sermaye çelişkisinin karmaşıklaşmış dolayımamlarının ifadesi olan başka antagonizmaların belirginleşmesini vurgulayan süreklilik teorilerinin itirazları yer almaktadır (Acar-Savran, 2006: 107-108). İkinci sonuç ise ikinci yaklaşımın henüz netleştiril(e)memiş bir tartışmada yer yer kısır döngüye düşülebildiğiyle ilgilidir. Kanaatimizce üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bağ netleştirilmediği sürece birinci yaklaşıma benzer şekilde teknoloji yönünden deterministik öğeler taşıyacaktır. Hatta sermaye-emek olarak ayrılmış iki karşıt kutbun neresinde durduğunun açığa kavuşturulması gerekmektedir. Sözelimi, Offe (1999), çağdaş toplumun emek-sermaye dışındaki başka çelişkilerine “teknolojik rasyonalite”yi ekleyebilmiştir. Bunun açıkça belirtilmesi toplumsal hareketlerin tarihsel süreç içindeki yeni morfolojilerini açıklayabilecek veri setleri de sağlayabilecektir.

Son olarak, çalışmada toplumsal hareketler fenomeninin örgütlenme ve stratejileri üzerine değerlendirmeler kapsam dışında tutulmuştur. Ne var ki, yüksek soyutlama düzeyinden kaynaklı hatalara düşülmemesi açısından hareketlerin iktisadi, toplumsal, politik yapıları arasındaki bütünlüklü ilişkisini gösterebilme ihtiyacı vardır. Böylece mevcut üretim tarzındaki hareketlerin morfolojik değişimi devlet/sivil toplum, hegemonya/karşı-hegemonya ilişkileri üzerinden analiz edilebilir. Dahası, bir başka çalışmanın konusu olacak toplumsal hareketlerin toplumsal ve politik alandaki işlevi ve ölçek (küresel-ulusal-yerel) problemi tartışmaları özellikle günümüzdeki küresel kapitalizm çağında yapılması gereken girişimler arasında sayılabilir.

KAYNAKÇA

- ACAR-SAVRAN, G. (2006), **Özne-Yapı Gerilimi Maddeci Bir Bakış**, Kanat Kitap: İstanbul.
- BALIBAR, E. (2007), “Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine”, iç. Çev: Ergüden, A. I., **Kapital’i Okumak**, 495-661, İthaki Yayınları: İstanbul.
- BALIBAR, E. ve WALLERSTEIN, I. (1993), **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev: Ökten, N., Metis Yayınları: İstanbul.
- BENSAID, D. (2013), “Geç Kapitalizm’e Önsöz”, **Geç Kapitalizm** Yaz: Ernest Mandel, 21-24, Versus Kitap: Ankara.
- BİLGİ, A. (1992), **Marx-Engels Ekonomi Politik Sözlüğü**, Yurt Yayınları: Ankara.
- BUECHLER, S. M. (2004), “The Strange Career of Strain and Breakdown Theories of Collective Action”, Der. Snow D.A. vd., **The Blackwell Companion to Social Movements**, Blackwell Yayınları: Malden.
- CALLINICOS, A. (2011), **Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış**, Çev: Tezgiden Y., İletişim Yayınları: İstanbul.
- CLARK, T. N. ve Lipset, S. M. (2007), “Toplumsal Sınıflar Ölüyor mu?”, iç. Erbaş H. (Ed.), **Fark/Kimlik Sınıf**, Eos Yayınları, 73-86.
- COHEN, G. A. (2007), “Üretken Güçlerin Önceliği”, Çev: Fethi, A., **Teori ve Politika (44)**, [Erişim Adresi: <http://www.teorivepolitika.org/index.php/okunabilir-yazilar/item/225-uretken-guclerin-onceligi>, Erişim Tarihi: 01.12.2016].
- COŞKUN, M. K. (2006), “Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye’de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 61 (1), 67-102.
- CROIX, G.E.M. de Ste. (2013), **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, Çev: Sümer Ç., Yordam Kitap: İstanbul.
- DİRLİK, A. (2007), “Teknolojik Determinizm ve Materyalist Tarih Anlayışı Yakın Tarihli İki Çalışmanın Eleştirel İncelemesi”, Çev: Yakupoğlu, Ö., **Teori ve Politika (44)**, [Erişim Adresi: <http://www.teorivepolitika.org/index.php/kitaplar/item/227-teknolojik-determinizm-ve-materyalist-tarih-anlayisi>, Erişim Tarihi: 01.12.2016].
- ERBAŞ, H. ve COŞKUN, M. K. (2007), “Sınıf Kimliğinden Kültürel Kimliğe: iç. Erbaş H. (Ed.), **Fark/Kimlik Sınıf**, Eos Yayınları, 3-30.

- FUENTES, M. ve FRANK, A. B. (1990), “Toplumsal Hareketler Üzerine On Tez”, **Birikim** (16), 29-41.
- GORZ, A. (1986), **Elveda Proletarya**, Çev. Tufan H., Afa Yayınları: İstanbul.
- HABERMAS, J. (1981), “New Social Movements”, **Telos**, 33-37.
- HARDT, M. ve NEGRI, A. (2004), **Çokluk**, Çev: Yıldırım, B., Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- HARDT, M. ve NEGRI, A. (2008), **İmparatorluk**, Çev: Yılmaz A., Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- HARMAN, C. (2015), **Halkların Dünya Tarihi Taş Devrinden Yeni Binyıla**, Çev: Kocabaşoğlu U., Yordam Kitap: İstanbul.
- HARVEY, D. (2013), **Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru**, Çev: Temiz A. D., Metis Yayınları: İstanbul.
- HOBSBAWM, E. (2011), **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, Çev: Alogan Y., Everest Yayınları: İstanbul.
- HOBSBAWM, E. (2014), **Dünya Nasıl Değişir Marx ve Marksizm Yazıları**, Çev: Akınhay O., Agora Kitaplığı: İstanbul.
- INGLEHART, R. (1977), **The Silent Revolution**, Changing Values and Political Styles among Western Publics. Princeton: Princeton University Press.
- JAMESON, F. (2008), **Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı**, Çev: Plümer N. ve Gölçü A., Nirengi Kitap: Ankara.
- KALFA, C. ve ATAAY, F. (2008), “Küresel Toplumsal Hareketler”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (16), 2, 127-149.
- LACLAU, E. ve MOUFFE, C. (2012), **Hegemonya ve Sosyalist Strateji Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**, Çev. Kardam A., İletişim Yayınları: İstanbul.
- MANDEL, E. (2013), **Geç Kapitalizm**, Çev: Badem C., Versus Kitap: Ankara.
- MARCUSE, H. (1975), **Tek Boyutlu İnsan**, Çev: Yardımlı A., May Yayınları: İstanbul.
- MARX, K. (1979), **Felsefenin Sefaleti**, Çev: Kardam A., Sol Yayınları: Ankara.
- MARX, K. (1986), **Kapital Birinci Cilt**, Çev: Bilgi, A., Sol Yayınları: Ankara.
- MARX, K. (1993), **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, Çev: Belli S., Sol Yayınları: Ankara.
- MARX, K. (2012), **Grundrisse Ekonomi Politikin Eleştirisi için Ön Çalışma**, Çev: Nişanyan S., Birikim Yayınları: İstanbul.
- MARX, K. ve ENGELS, F. (1976), **Seçme Yapıtlar Birinci Cilt**, Çev: Kardam A. vd., Sol Yayınları: Ankara.
- MELUCCI, A. (1999), “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması”, iç. Çayır K. (Ed.), **Yeni Sosyal Hareketler Teorik Açılımlar**, Kaknüs Yayınları, 81-107.
- NEGRI, A. (2004), “Marx Üzerine Yirmi Tez Sınıfın Günümüzdeki Durumunun Yorumlanması”, Çev: Doğan E., **Conatus Dergisi** (1), 89-109.
- NEGRI, A. (2006), **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**, Çev: Çelik M., Otonom Yayıncılık: İstanbul.
- OFFE, C. (1999), “Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması”, iç. Çayır K. (Ed.), **Yeni Sosyal Hareketler Teorik Açılımlar**, Kaknüs Yayınları, 53-80.
- ÖNGEN, T. (1994), “Tekelci Kapitalizm ve Sınıf Yapısı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (49), 3-4.
- ÖNGEN, T. (2014), **Prometheus’un Sönmeyen Ateşi Günümüzde İşçi Sınıfı**, Yordam Kitap: İstanbul.
- ÖZÜĞURLU, M. (2003), “Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi”, iç. **Marksizm ve...**, İmge Kitabevi, 161-192.
- PAKULSKI, J. (2007), “Toplumsal Hareketler ve Sınıf: Marksist Paradigmanın Çöküşü”, iç. Erbaş H. (Ed.), **Fark/Kimlik Sınıf**, Eos Yayınları, 31-71.
- POLANYI, K. (2011), **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev: Buğra, A., İletişim Yayınları: İstanbul.

- ŞENEL, A. (2009), **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, İmge Kitabevi: Ankara.
- ŞENGÜL, T. H. (2009), **Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi**, İmge Kitabevi: Ankara.
- TOSEL, A. (2015), **Fransa’da Post-Althussercilik, Dekonstrüksiyon ve Marksist Reformasyon**, Çev: Alpagut, Ş., [Erişim Adresi: <http://foralthusser.blogspot.com.tr/2015/04/fransada-post-althussercilik.html?view=sidebar>, Erişim Tarihi: 01.12.2016].
- TOURAINÉ, A. (1999), “Toplumdan Toplumsal Harekete”, iç. Çayır K. (Ed.), **Yeni Sosyal Hareketler Teorik Açılımlar**, Kaknüs Yayınları, 35-47.
- WALLERSTEIN, I. (2007), **Avrupa Evrenselciliği Gücün Retoriği**, Çev: Önal S., Aram Yayınları: İstanbul.
- WALLERSTEIN, I. (2009), **Liberalizmden Sonra**, Çev: Öz E., Metis Yayınları: İstanbul.
- WILLIAMS, R. (1989), **İkibine Doğru**, Çev: Tarım E., Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- WOOD, E. M. (2008), **Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması**, Çev. Artan, Ş., Yordam Kitap: İstanbul.
- WOOD, E. M. (2011), **Sınıftan Kaçış Yeni ‘Hakiki’ Sosyalizm**, Çev. Alpagut Ş., Yordam Kitap: İstanbul.